

AT OVERLEVE ELLER LEVE OVER EVNE

OM OVERFORBRUG, TINGENES MORAL OG HVEM DER TAGER ANSVARET

Når det kommer til overforbrug er der i medierne, blandt politikere og hjemme i stuerne en tendens til forargelse over, hvorfor folk bruger penge, de ikke har, på ting, de ikke har brug for, og til at holde dem moralsk ansvarlige for deres handlinger. Men måske skal det moralske ansvar uddelegeres til andre end mennesket alene? Måske har ting også et ansvar, og hvad hvis man kunne skabe moralsk ansvarlige mennesker gennem moralske ting? Et kulturstudie af repræsentationen af moral i forbindelse med forbrug i TV3 programmet Luksusfælden.

af BETTINA BACH

” Hvis jeg kører forbi en McDonald's, så kommer bilen til automatisk at køre ind til en drive in, og så ryger der lige en menu eller to ned der.”

Således forklarer Benjamin, hvordan han bruger 12.000 kroner om året på fastfood. Ifølge ham selv er det ikke så meget ham, som bilen, der kører på McDonalds og bruger penge, han ikke har. Ansvar for forbruget tildeler Benjamin altså ikke sig selv alene. Bilen har også et ansvar, der skal tages højde for, hvis man skal forstå, hvorfor

Benjamin som 29-årig sidder i så stor gæld, at han frivilligt deltager i TV3s forbrugerprogram Luksusfælden for at få akut nødhjælp til sin blødende konto, inden huset ryger på tvangsauktion. Benjamin bor sammen med sin kæreste Helle og deres to børn. Til dagligt har de begge relativt velbetalte jobs, selv om de dog langt fra kan betale deres massive overforbrug, som blandt andet tæller købet af deres drømmehus og dertil utallige ufærdige ombygninger samt ovennævnte dosis fastfood.

Moral som rettesnor for forbrug

Hvis man forsøger at tøjle sin umiddelbare forargelse over Benjamins massive forbrug og hans direkte ansvarsfralæggelse, og i stedet forsøger at forstå, hvorfor han bruger så mange penge, får man i første omgang øje på sin forurettede moral, som også viser sig hos Luksusfældens eksperter. Eksperterne repræsenterer en tilgang til forbrug og økonomi, som de fleste moralsk og ideologisk kan forholde sig til: man skal tage ansvar for sin økonomi, og man

skal kunne betale sine regninger. I Programmets optik betyder det, at man ikke skal bruge flere penge, end man har, og det, man endelig forbruger, skal have en nyttefunktion. Alt udover det absolut nødvendige betragtes i programmet som luksus - især fordi økonomien i den grad skranter hos deltagerne. Men hvad ligger der i begrebet nødvendighed? Handler nødvendighed om ren overlevelse, og kan man for eksempel snakke om overlevelse, når fattige i København dør ti år tidligere end

resten af befolkningen? Nødvendighed ændres ligeledes ud fra kontekst - skal man overleve i den sibiriske kulde, er isolerende tøj en nødvendighed, hvorimod myggenet er anderledes nødvendigt i et land med høj forekomst af malaria. Det handler altså om, hvad der er nødvendigt i hvilke sammenhænge. Nødvendighed er dermed et begreb, hvis konkrete indhold altid er til forhandling, selvom det ofte præsenteres som en fastlagt kategori. Dette til trods for, at begrebet kan have politiske

såvel som menneskelige konsekvenser, når det optræder i den offentlige diskurs. Når samfundsforskere, politikere og medierne alligevel benytter ordet nødvendighed, bruges det ofte i en flydende og udefineret skala mellem basale behov og luksus, der tilføjer begrebet en moralsk dimension. Nymarxisten Erik Fromms tanker omkring basale behov, der opfattes som naturlige selvfølgeligheder, der helt lavpraktisk sikrer overlevelse som mad, tøj på kroppen og tag over hovedet, over for kunstige ønsker skabt af forbrugersamfundet, der set ude fra handler om smag, egoisme og luksus, er et godt eksempel på en sådan værdiskalering. Forbrug kan dog ikke koges ned til nødvendig overlevelse. Den økonomisk-rationelle tilgang, som Luksusfældens eksperter repræsenterer, overser, at forbrug ikke alene kan bedømmes ud fra en vurdering af økonomi og funktion, da forbrug ligeledes er et socialt og kulturelt fænomen.

De fattiges luksusforbrug

De sidste par år har medier, politikere og vi andre diskuteret fattigdom i forhold til forbrug og moral. Vi er blevet præsenteret for Fattig-Carina, Fattige-Sofie og Kontanthjælps-Tania, og vi har diskuteret deres budgetter og materielle forbrug. Er det nødvendigt at bo i hovedstaden, ryge og holde hund ligesom Carina? Er det nødvendigt at deltage i det sociale liv på uddannelsen, som Sofie ønsker? Og skal det overhovedet være muligt at tage på charterferie i udlandet som Tania, når man er på kontanthjælp?

Forbrug bliver dermed mere end en økonomisk transaktion: Det bliver også et moralsk anlig-

gende. For man kunne jo flytte til provinsen, sælge hunden, kvitte smøgerne og generelt bare blive hjemme. De involverede selv føler sig dog fattige og oplever ikke deres forbrug som luksuriøse valg, men nærmere som nødvendigheder, der ikke kan spares væk - og så selvom de ikke nødvendigvis har råd til dem eller brug for dem for at overleve. Mens den offentlige diskurs skaber en kollektiv moralsk forargelse over for folks økonomiske irrationalitet, forsøger denne artikel i stedet at forstå, hvorfor folk bruger penge, de ikke har, på ting de ikke har brug for. For at indfange fænomenet, at føle mangel på ting og penge, er analyseobjektet i denne artikel folk, der netop offentligt ytrer sig om deres mangeltilstand, og derfor står for skud for den offentlige moralske fordømmelse, nemlig deltagere i Luksusfælden. Her får mennesker med "ondt i økonomien" økonomisk hjælp-til-selvhelp af programmets eksperter. Luksusfælden blev sendt første gang i 2008, netop som den internationale finanskrisen ramte Danmark,

hvilket betød et øget fokus i medierne generelt på økonomisk og materiel mangel både i form af nyhedshistorier og, som i Luksusfældens tilfælde, i form af underholdning eller *edutainment* (en blanding af "education" og "entertainment").

Krisen sætter altså rammen for både forståelse og forargelse: Forståelse for, at alle kan blive ramt af fyringer og tvangsauktioner, men også en spirende moralsk forargelse over, hvad folk egentligt bruger deres penge på. Denne forargelse fremføres blandt andet i Luksusfælden.

Den suveræne aktør eller mange aktører?

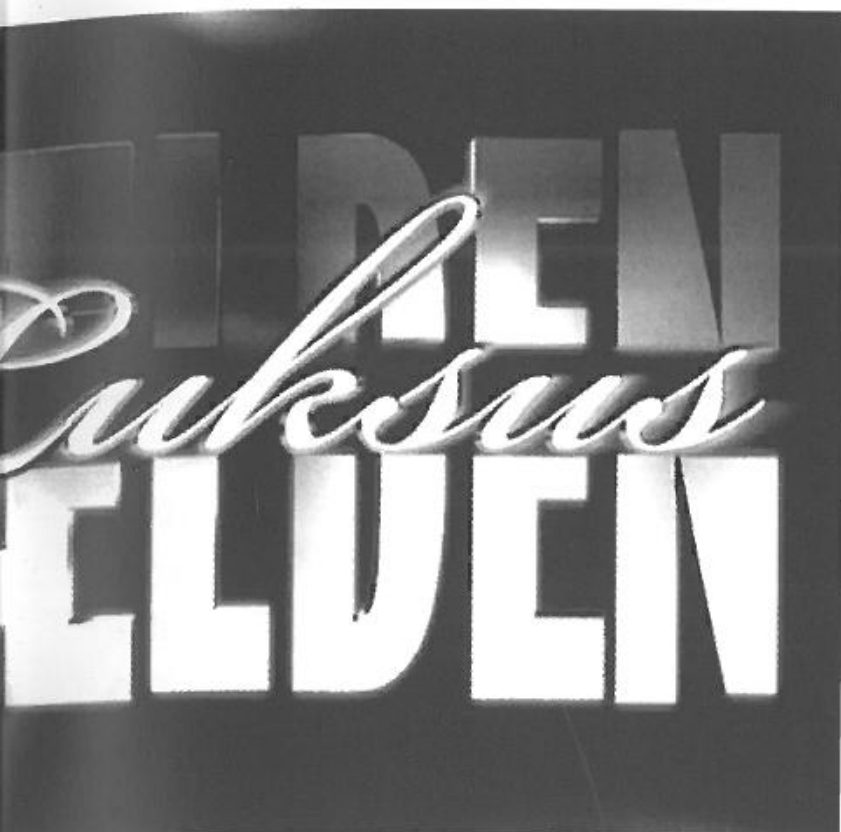
Lad os vende tilbage til Benjamin, der har placeret sig i kategorien af folk, der føler mangel på penge, selvom han udefra set både overlever og lever over evne. Hvis vi tager Benjamin på ordet, når han siger, at bilen selv kører på McDonalds - hvis vi tror på, at der er noget i det, han siger - og begynder at se på tingenes aktive rolle, kan vi måske få nogle overraskende svar. Hvis Benjamin ikke ejede

en bil, men cyklede eller tog bussen, ville hans forbrug af McDonalds givetvis falde betragteligt. Tingen - bilen - har altså en effekt på Benjamins indkøb.

Samfundsforskerne Tine Damsholt, Dorthe Gerd Simonsen & Camilla Mordhorst har foreslået begrebet 'suveræn aktør' til at beskrive forestillingen om, at personer handler alene i et autonomt vakuum, og derfor selv kan vælge deres handlinger ud fra egne rationaler og moral. Denne umiddelbare forestilling deles af alle parter i Luksusfælden, men der opstår uoverensstemmelser mellem forestilling og praksiserfaring, når deltagerne skal forklare vigtige hændelser i deres liv, hvor de alligevel ikke føler sig eneansvarlige, men derimod indlemmer alle mulige og umulige aktører i hændelsernes forløb, deriblandt ting og relationer mellem mennesker og ting.

Har ting moral?

Antropologen Alfred Gell mener, at ting handler eller har agens i de situationer, hvor mennesker faktisk tildeler ting intentionalitet og

bevidsthed. Agens skal altså forstås situationelt og kontekstuel ud fra den menneskelige erfaring af sociale relationer. Han bruger biler som eksempel på, hvordan mennesker agerer med ting som sociale agenter ved for eksempel at tildele dem personligheder og holde dem moralsk ansvarlige, hvis de bryder sammen. Vi kender jo godt, at den forbandede bil ikke vil starte, når man har allermost travlt. Dette kan forklare Benjamins udtalelse om, at bilen selv kører på McDonalds. Benjamin oplever altså bilen som en reel agent i visse situationer, hvor det rationelle menneske ikke længere oplever at være en suveræn agent. Teknologifilosoffen Peter-Paul Verbeek hæfter sig ligesom Gell ved det forhold, at ting former menneskets handlinger og erfaringer, og dermed også menneskets moralske beslutninger. Han peger eksempelvis på ultralydsscanneren, der potentielt kan være den afgørende faktor for, om gravide fravælger et sygt foster. Verbeek går dermed skridtet videre end Gell ved også at ind-

lemme ting som moralsk ansvarlige agenter, fordi de kan stille mennesket over for svære moralske beslutninger. Ved ultralydsscanningen er det ikke kun menneskets oplevelse af tingens agens, men det, at tingen rent faktisk ændrer menneskets handlinger, hvis det for eksempel viser misdannelser, der gør, at parret vælger en abort, ligesom et vejbumpe for eksempelvis gør, at vi sætter farten ned på grund af dets fysiske tilstedeværelse og ikke blot vores oplevelse af det. Dermed er det Verbeeks pointe, at når tingene ændrer menneskets handlinger, bør man allerede i tingenes design indtænke moral. Det kunne for eksempel være et indbygget alkometer, man skulle puste i for at kunne starte bilen, eller, i Benjamins situation, at han kunne kode bilen til at køre direkte til og fra arbejde, så der ikke var mulighed for at dreje af til McDonalds. Dermed ville man kunne skabe en moralsk handling ved at lade tingen blive en moralsk agent, der begrænser menneskets agens.

Kritikere kan indvende, at foku-

set på tingenes agens kan virke som materialistisk determinisme, og at det begrænser menneskets frihed, hvis man i designet indskrænker mulige måder at bruge tingen på ved hjælp af et moralfilter. Verbeeks modsvar er dog, at tingene allerede ændrer menneskets omgang med verden, og det derfor er naivt at forstå ting som blot neutrale instrumenter uden moralsk ansvar.

Hvordan stopper man tingenes indblanding?

I Luksusfælden viser det sig, at både deltagere og eksperter anerkender, at ting har agens og potentialet til at handle - eller måske bare, at mennesker ikke altid tager det fulde ansvar. Derfor forsøger Luksusfældens eksperter at tilpasse og forhandle med alle aktører, heriblandt ikke-mennesker, for at etablere et magtforhold, hvor deltagerne opfører sig som suveræne agenter. Både eksperter og deltagere arbejder altså inden for den forståelsesramme, at ting har agens, men eksperternes mål er at give deltagerne magten over tin-

gene og blive gode samfundsborgere, der lever op til krav om for eksempel at tilbagebetale gæld, at arbejde nok til at forsørge sig selv og sin familie, og at spise fornuftigt.

Alle afsnit af Luksusfælden indledes med en rituel overdragelse af en fuldmagt mellem eksperterne og deltagerne. Fuldmagten er et juridisk gældende dokument underskrevet af begge parter, der giver eksperterne ret til at købe, sælge og indgå aftaler på deltagerens vegne. I realiteten bliver fuldmagten aldrig brugt af eksperterne til at tvinge økonomiske beslutninger igennem uden deltagerens accept. Den fungerer derimod mere som et materielt symbol på, at eksperterne kan underkende deltagerens beslutninger og fungerer derfor som et fysisk tilstedeværende pressionsmiddel. Fuldmagten kan derfor forstås som, at begge parter anerkender, at en ting, her et stykke papir, har agens på den måde, at den presser deltagerne yderligere. Selvom dens juridiske ultimative funktion ikke drages i spil, betyder selve dokumentet noget som en ting i sig selv. Den afslutningsvise over-

dragelsesceremoni handler derfor også mere om dokumentet som et tingsligt bevis på deltagerens overvindelse af deres økonomiske problemer end deres genvundne juridiske fuldmagt, hvorfor de ofte vælger fysisk at destruere papiret til atomer. Det er altså ikke i alle situationer, at eksperterne fremelsker forestillingen om den suveræne aktør, hvorfor eksperterne selv underkaster sig og endda iscenesætter tingenes agens. Eksperternes forsøg på at tage magten over ting bliver altså reduceret til en kamp mod ting uden den rigtige moral. Dette gøres for eksempel ved at give deltagerne hjælp til selvhjælp ved at klippe deres kreditkort over. Kreditkort kan nemlig føre til mere økonomisk amoralsk opførsel end kontanter, fordi der er mulighed for overtræk og dermed også impuls-køb, som man egentligt ikke havde brug for eller råd til. Derfor lærer eksperterne også deltagerne, at en fysisk indkøbsseddel kan gøre deres indkøb mere moralsk ansvarlige, fordi dens tilstedeværelse under indkøb fører til færre impuls-køb. Disse tiltag byg-

ger dels på en forståelse af, at nuet er svært at kontrollere, fordi det opfordrer til impulsivitet, som god planlægning kan forebygge. Og dels bygger selvhjælpen på en forståelse af tings magt og agens, at tingen handler som en egentlig agent, hvorfor deltagerne fysisk destruerer for eksempel fuldmagten og kreditkortene. Tingene er altså så magtfulde og handlekraftige, at kampen mod dem ikke kun er en symbolsk forståelsesramme, men noget, der finder fysisk udtryk i destruktionshandlingen.

Afgørende begivenheder

Lise og Jonas deltager i Luksusfælden, fordi de ifølge dem selv har været ofre for én afgørende begivenhed, der fuldstændigt ændrede deres liv: Banken lavede en regnefejl, da de lånte penge til deres drømmehus. Det betyder, at de slet ikke har råd til at bo der. Ifølge Lise og Jonas er det bankens fejl og dermed bankens ansvar, men ifølge banken er det parrets ansvar, fordi de godkendte budgettet. Det er dog ikke denne handling alene, der giver udslag i parrets økonomiske deroute. Andre aktører er også medvirkende til deres forståelse af den ulykkelige situation blandt andet Lises ryg. Tidligere arbejdede hun som pædagogmedhjælper, men hun er nu sygemeldt på ubestemt tid på grund af en rygskade. Husets krævende ombygninger tager også sin del af ansvaret. At optimere huset til at passe perfekt til parret og deres lille datter har nemlig krævet en del ombygninger. Ligeledes har legetøj til datteren, ferier og fastfood spillet en afgørende rolle i familiens liv. Parret gør nemlig alt, hvad de kan for at skåne datteren fra at mærke deres

økonomiske problemer. Finanskrisen har også et ansvar i Lise og Jonas' situation. Jonas blev fyret fra sit arbejde som industritekniker på grund af finanskrisen, som også fungerer som forklaring på, at de ikke kan sælge hverken bil eller hus til den ønskede pris.

Som vi kan se på eksemplet med Lise og Jonas, er det ikke kun enkeltstående ting, der kan forstås som havende agens, men netværk af agenter, der både omfatter mennesker, ting, begivenheder, fænomener og forestillinger, hvis ageren behandles på lige fod med mennesker. Derfor bliver de afgørende begivenheder ofte brugt som forklaringsramme for livets hændelser.

Tingene, begivenhederne, fænomenerne og menneskene bidrager alle til, at Lise og Jonas er havnet, hvor de er. I hvert fald er det sådan, de forstår det, hvilket derfor udgør deres virkelighed. Man kan indvende, at de dermed fraskriver sig ansvaret for deres handlinger og deres liv, men de har ikke skrevet sig ud som agenter i deres livshistorie, men blot ladet andre ting være agenter på lige fod og dermed uddelegeret det moralske ansvar.

Moralsk oprejsning til Luksusfældens økonomiske tabere

Ting er ikke neutrale instrumenter. Skal man se på, hvordan mennesker handler, når de føler økonomisk og materiel mangel, skal man derfor ikke kun fokusere på, hvad mennesker gør med ting, men også på, hvad ting gør ved mennesker. Ting påvirker nemlig mennesket i en sådan grad, at man kan tale om tingenes agens. Menneskets handlinger kan altså ikke forstås som isolerede fra den materielle omverden. Det kan

derfor være en fordel at nedtone forestillingen om mennesket som suveræn agent og i stedet medtænke multiple agenter som medansvarlige i menneskers handlinger. Tingene kan siges at have et ansvar, når det kommer til menneskets handlinger enten i de situationer, hvor mennesket tildeler tingene agens, og det derfor ligger i den relationelle forståelse, men også når tingene i form af deres fysiske tilstedeværelse ændrer menneskets handlinger.

Man kan kalde tingenes agens en nem måde at fraskrive sig sit ansvar. Men i stedet for at forsøge at skabe suveræne agenter og negligere tingenes påvirkning, kan man forsøge at bruge tingenes agens produktivt og skabe moralske mennesker gennem moralske ting.

Ved at ændre tilgang til, hvad der kan have agens fra et isoleret fokus på mennesket som moralsk handlende eneagent til at inkludere ting i agensforståelsen, kan man give moralsk oprejsning til Luksusfældens "økonomiske tabere". Hvis man accepterer, at handlinger skal forstås i samspil mellem mennesker og ting, ville man kunne tage skridtet videre og forsøge at inkorporere den moral, som man ofte forventer af mennesket, i ting og teknologier. En løsning kunne være at skabe ting med indbygget samfundsmoral, selvom det selvfølgelig ville skabe en interessekonflikt mellem de sælgende og de handlende, hvis meningen var at få folk til at forbruge mindre. Forestillingen om ting med den rette moral indbygget handler ikke om at undervurdere eller styre menneskets frie valg, men om at anerkende, at ting forandrer menneskets væren i ver-

den, og at ikke alle valg derfor i praksis er frie. Så måske bør ting også holdes moralsk ansvarlige? Moralske teknologier er jo allerede en del af vores hverdag indarbejdet i materielle ting – mønten vi lægger i supermarkedets vogne får os til at aflevere vognen igen, vejbumper får os til at køre langsomt, og hævekort umuliggør, i modsætning til kreditkort, overtræk. Moralsk designede ting er dermed en løsning, der bevæger sig ud over den gængse appel til en nærmest overmenneskelig moral, hvilket dermed vil kunne aflaste det enkelte menneske fra mange moralske anklager og den dertilhørende skyld og skam. ■

Forslag til videre læsning:

Tine Damsholt; Dorthe Gerd Simonsen & Camilla Mordhorst (eds.), *Materialiseringer. Nye perspektiver på materialitet og kulturanalyse*. Aarhus Universitetsforlag 2009.

Alfred Gell. *Art and Agency: An Anthropological Theory*. Oxford University Press 1998.

Peter-Paul Verbeek. *Moralizing Technology: Understanding and Designing the Morality of Things*. University Of Chicago Press 2011.

BETTINA BACH ER CAND.MAG I TVÆRKULTURELLE STUDIER FRA KØBENHAVNS UNIVERSITET, TORS INSTITUT. ARTIKLEN BYGGER PÅ HENDES SPECIALE "FORESTILLINGER OM FATTIGDOM OG NØDVENDIGHED. HVORFOR FOLK BRUGER PENGE, DE IKKE HAR, PÅ TING, DE IKKE HAR BRUG FOR", SOM BASERES PÅ ANALYSER AF TV3S FORBRUGERPROGRAM LUKSUSFÆLDEN OG ARTIKLER OM JULEHJÆLPEN I PERIODEN 2008-2012.

Fotos af forfatteren samt skærmbilleder fra Luksusfælden med tilladelse fra Metronome Productions.